Shikshan Sanshodhan : Journal of Arts, Humanities and Social Sciences ISSN: 2581-6241 Volume - 3, Issue - 2, Mar-Apr – 2020
Bi-Monthly, Peer-Reviewed, Refereed, Indexed Journal Impact Factor: 3.589
Received on : 05/04/2020 Accepted on : 19/04/2020 Publication Date: 30/04/2020

lar ok³e;kph ikÜoHkweh vkf.k R;kps ekfyd ;kxnku

Mk- श्री चंद्रशेखर आत्माराम भगत
iHkkjh ikpk;l fo|k i lkfj.kh lHkps dyk] foKku o okf.kT; egkfo|ky;
yk.kkoGk] rkyqdk ekoG] ftYgk iq.k
Email : bhagatsir.kp@gmail.com

lkjka'k % lar lkfgR;kus lektkyk VkGdiV] iGdV cufoys vlk vkjki dyk tkrk- i.k R;kr rF; ukgh- dkj.k] lar lkfgR;kus dBhgh ykdkuk /keloM cufoys ukgh- R;kuh Lor%yk ^lr* Eg.kugh lckl/ku ?krys ukgh- त्यांनी केवळ लोकांना मार्गदर्शन केले- हे मार्गदर्शन कालसापेक्ष o dkykrhr gkr- T;k dkGkr lar lkfgR;kph fufejrh >kyh rk dky[kM Eg.kts vdjko rs lkGko शतक आहे- या पाचशे वर्षात वाकाटक, बहामनी, यादव सम्राट यांचा अपवाद वगळता संपूर्ण महाराष्ट्रात इस्लामी व पोर्तुगीजांची राजसत्ता होती- ;k jktlÙkk okjlk gDdklkBh ;q/n] dyg] okn gkr gkr- ykdkps lkekftd o lkLd`frd thou i.kr% vfLFkj >kys gkr- j;rsoj vrkukr vR;kpkj] vU;k; gkr gkr- g deh fdok dk; fulxkphgh vodik >kyh- dkj.k ;kp dkGkr किमान तीन ते बारा वर्षांचे दुष्काळ पडले होते- दुष्काळामूळे लोकांचे स्थलांतर gkr gkr- tkrh व्यवस्था नष्ट झाल्या- ek.kl ek.klkyk [kk.;kP;k voLFkk i;Zr ikgkpyk gkrk-

ãk भयानक परिस्थितीत संतांनी इसवी सन 800 वर्षापूर्वीची संस्कृतची काव्य परंपरा, प्रयोजने fodlhr d:u uodkO;kph jpuk dsyh- यातूनच ज्ञानेश्वर रचित शांतरस व वारकरी संप्रदाय महाराष्ट्रात उदयाला आला- /kej{k.kkFk R;kuh ikphu /kexzFkkrhy lukru dFkk] ijk.k ykdklekj ekM.;kp ekykpdk;l dsy- यामुळेच आठशे वर्षानंतरही अविरत झळकणारी पताका आजच्याही लोकांमध्ये स्थिरतः भक्तीरसातील व शांत रसातील गोडीचा अनुभव देते- Hkkjrkr[kjht vU;= T;k ज्या देशांवर इस्लामी सत्तेचे आक्रमण झाले त्या राष्ट्रात त्यांचे स्वतःचे धर्म, संस्कृती लोप पावल्याची bfrgklkr vusd mnkgj.k igk;yk feGrkr- परंतू महाराष्ट्रातील संत साहित्याने जबरदस्तीने न yknyyk okjdjh lfink; vfojri.k vktgh iokgh vkg- gp lar lkहित्याचे महाराष्ट्राला लाभलेले ekfyd ;kxnku vkg-

fctlKk % संत वांङ्मय 12 ते 16 या शतकातील महाराष्ट्र, दुष्काळ, राजकीय, सामाजिक आणि lkLd`frd o.ku-

१ ikLrkfod %

संत साहित्या वर आजवर विपुल लेखन, संशोधन, समीक्षण झkyy vkg- ;k ok³e;kpk fofo/kkxh अभ्यास झाला असला तरी, आजही असे काही प्रश्न आहेत की त्यावर अद्याप पुरेसे संशोधन झालेले आढळत ukgh- त्यातील प्रमुख प्रश्न म्हणजे संत कोणाला म्हणावे \ संत शब्दाची व्याख्या कोणती \ lar ok³e; Eg.kts doG okjdjh lEink;d lkfgत्य की बाराव्या शतका पासुन ते थेट सोळाव्या शतकातील संत तुकाराम, संत jkenkl bR;knhp ok³e; \ याशिवाय सर्वात मोठा प्रश्न म्हणजे सामाजिक प्रेरणांचा- lar lkfgR;kus lektkyk नेमकी कोणती, प्रेरणा दिली याबद्दल साशंकता व्यक्त केली जाते- e/;;xhu dky[kMkrhy vk/kfud म्हणवणाऱ्या साहित्यिकांनी साहित्यावर असा आरोप केला होता की, संतसाहित्याने देशाला दुबळे, दैववादी, आशावादी, राष्ट्विन्मुख बनवून देश बुडवला, हे साहित्य म्हणजे अध्यात्मवादी जोखड बांधलेले साहित्य- dnkfpr यामूळेच स्वातंत्र्योत्तर काळातील स्वतःला सुधारणावादी म्ह.k.kk&;k vusd Fkkj ekB;k lfgR;dkuh lar lkfgR;kyk nyyf{kr Boys vlko Eg.ku ok- e- जोशी, भा- jk- rkcs] ck- Hk- ckjdj] [kkMdj] uk- fl- QMds] jxs bR;knhP;k y[kukoj lar lkfgR;kpk iHkko o Bls meVyyk fnlr ukgh- rj mRrj dkGkr lar lkfgR;kus tkrhP;k fHkrh ¼Mk- कोलते½ नष्ट करून समाज साहित्य संस्कृतीचे संवर्धन (दु- dk- lar½ dj.;kps dk;l dys vls xkjokn xkj vk<Grkr- Mk- ;- e- पठाण यांच्या मते संत साहित्याने मनुष्याच्या कर्माचे रूपांतर deldkMkr gkÅ u;s Eg.ku y{e.kj[kk vk[k.;kp mYys[kuh; dke dsy- ;k शिवाय अनेक संतसाहित्याच्या

Shikshan Sanshodhan : Journal of Arts, Humanities and Social Sciences **ISSN: 2581-6241** **Volume - 3, Issue - 2, Mar-Apr – 2020**
Bi-Monthly, Peer-Reviewed, Refereed, Indexed Journal **Impact Factor: 3.589**
Received on : 05/04/2020 **Accepted on : 19/04/2020** **Publication Date: 30/04/2020**

vH;kl dkP;k er l rok³e;ku lekt tkx`rh ?kMfoyh- तत्कालीन लोकांमधील स्वधर्म, स्वराष्ट्राचे आत्मभान tkx`r dy-

वरील प्रश्नांचे वास्तव शोधण्यासाठी प्रमुख दोन मुद्यांचा शोध या निबंधात करण्यात आलेला आहे- g nku e| Eg.kt ,dkp uk.;kP;k nku ckt vl u rRdkyhu lkekftd] jktdh; ifjfLFkrh vkf.k n|l j Eg.kt /kek dr म्हणून संत श्रेष्ठ कसे ठरले याचा त्यांच्या ok³e;ाच्या दृष्टीने अभ्यास करणे गरजेचे आहे- dkj.k ledkyhu किंवा स्वातंत्र्यपुर्व काळातील ok³e;dkjkuh l r lkfgR;koj fVdk dyh fdok R;kdM nyf{k dy rjh] lekj साडेतीनशे वर्षानंतरही संत साहित्यातून लोकोध्दार, समाजोध्दार, आत्मोध्दार घडतांना आढळतो- ;kpkpvFk इतक्या वर्षानंतरही जे वाङमय समाजभिमुख कार्य करू शकते तेच खरे साहित्य असे म्हणता येईल- ;k vFkku संत साहित्याची फलश्रूती ही विशेष ekukoh ykxr- gp R;kp ;kxnku gk;-

l r inkpk vFk %

l r dk.k \ संत हा मूळ संस्कृत शब्द आहे- ^vl* ;k /kkrpk vFk] ^vl gk.kkjk* fdok ^vl .kkjk* vlk vkg- R;kp ^lr* g :i r;kj >ky- ^lr* p cgopu Eg.kt ^lr* gk;- ikphu ok³e;kr l r Eg.kt Kkuh] सदगुणी, स्थितप्रज्ञ, भक्त अशा आशयाने हा शब्द धर्मशास्त्रकारांनी वापरलेला आढळतो- egkHkkjrkrhy अरण्यकपर्वात संताचा उल्लेख संतोद्रिक अर्थात, 'दिशा देणारे', मार्गदर्शक असा आहे- याच अर्थाने देशातील बहुतेक धर्मशास्त्रकारांना संत संबोधले गेले आहे- mnkgj.kार्थ उत्तर प्रदेशातील तुलसीदास, कर्नाटकातील i jnkjnkl] xtjkr e/khy ujlh egrk bR;knh-

ejkBh ok³e;krhy l r lKph 0;k[;k] ^lr rkfp tk.kk txh A n;k {kek T;kp vxh A* eDrkbZ- ^exhp मनोगत ओळखणारे' सर्वभूतहितरतज्ञानी, प्रेमळ, भक्त अथवा 'विश्व वन्हि >kY;koj tk ik.;kp dk;l djrk rk lr*- th foHkkrh txkP;k dY;k.kklkBh vlr rh lr gk;- Mk- jk- n- jkuM ;kuh ^fefFkfl >e bu महाराष्ट्र' या ग्रंथात संतांच्या साक्षात्कारवादाचे स्वरूप विशद केले आहे- ejkBhrhy /kkfed ok³e; fufer rhP;k ckcrhr vl Egkrk ;bly dh] T;kP;k ok³e; fufer rhph eGi j.kk /kel gkrh vkf.k T;kP;k ok³e;kph jpuk gh Hkäh gkrh vl lo ok³e;dkj Eg.kt lr gkr-

याच अर्थाने, महाराष्ट्रातील व मराठी भाषेतील विचार करता बाराव्या शतकातील महानुभवापासून सतरावे शतकातील तुकारामांपर्यंतच्या सर्वांच्याच ok³e; idkjkP;k fufer rhpk eGgr gk /kel vkf.k jpup Lo:i g Hkäh gkr- त्यांची दैवते श्रीकृष्ण किंवा श्री विठ्ठल असली तरी, सर्वामध्ये भक्तीरस ओतप्रोत भरलेला आढळतो- इतकेच काय तर या भक्तिरसात शिवशाक्त नाथ, दत्त, वैष्णव, चैतन्य आणि वारकरी अशा बहुसांप्रदाि dkuhgh ;kr ekykph Hkj Vkdyh vkg- याच पाच दशकातील ok³e; g tjh ofo/; i.k vlyk rjhgh ;k dkGkrhy lop ok³e;dkjkuk ljldV lr lck/ky tkr u0gr- त्यामध्ये स्वामी, आचार्य, नाथ, प्रभू, चैतन्य अशा vud mik/;kgh fnyY;k vk<Grkr- ijr ;k lo lkinkf;d] iथीय वाङमयाचे प्रमूख वैशिष्टय होते की, सर्वांनी स्वधर्माचे पालन व राष्ट्रधर्माचे रक्षण करणेची शिकवण सर्व जाती धर्मातील लोकांना दिली-

संत हे स्वतंत्र विशेष अभिधान लावण्याची प्रथा वारकरी संप्रदायात प्रचलीत झालेली आढळते- ;kp vFkku ज्ञानेश्वरां पासून तुकारामा i;rP;k lrkuk lr eGk lck/ky tkr- ;k ckcr ^lr ok³e;kph lkekftd QyJrh* ;k xFkkrhy x- ck- ljnkj ;kph Hkfedk gh lo iFkh;kuk lr Eg.k.kkjh vkg- त्याच प्रमाणे शं- xk- तळपुळे, शं- nk- iMls] l- jk- xkMxhG] ok- uk- देशपांडे इत्यादींची भूमिका स्पष्ट असून याचअर्थाने okjdjh link;k e/khy lkfgR; Eg.kt lr lkfgR; vl fopkjkr ?;ko vl er Mk- lnkun ekj ;kuhgh 0;Dr dy vkg-

२ Hkäh jl g uo ik;kt u %

संत ज्ञानेश्वरांनी संस्कृत तत्वज्ञान हे आत्मानुभवासहित जगासमोर मांडले- R;kuh t.k v/;kRerpk] ufrdrpk ,d uok v/;kp l: dyk- lLdr ok³e;कारांची यश, श्री, किर्ती, द्रव्य ही प्रयोजने झुगारून भामह, दंडी, रूद्रट, वामन, भरत यांच्या काव्य सौंदर्यालंकारा सहीत आत्मबोधाला ज्ञानेश्वरांनी महत्व प्राप्त करून दिले- संस्कृत साहित्यकारांनी ज्या शांतरसाला अंतिम 'नवमरस' मानलk gkrk R;kpp ifjorlu Hkfäjlkr d:u Vkdy- त्यामुळे शांतरस हा अष्टरसांचा राजा म्हणून बाकी रस हे त्याचे पाहूणे आहेत असे सिध्द केले- शिवाय,

Shikshan Sanshodhan : Journal of Arts, Humanities and Social Sciences ISSN: 2581-6241 Volume - 3, Issue - 2, Mar-Apr – 2020
Bi-Monthly, Peer-Reviewed, Refereed, Indexed Journal Impact Factor: 3.589
Received on : 05/04/2020 Accepted on : 19/04/2020 Publication Date: 30/04/2020

t.k ?kM HkxonHkäh A t.k ?kM fojäh A
,fl;k dfoRokph ;Drh A vk/kh ok<okoh AA

असे म्हणून ज्ञानेश्वरी द्वारे मनाला u ekjrk] bfn;kuk u dkMrkgh doG Jo.kku ek{k feGy ;kph Xokgh fnyh- संत ज्ञानेश्वरांच्या या उदबोधनामूळे संस्कृत ग्रंथ, तत्त्वज्ञाना पेक्षा लोक लोकभाषेकडे वळले- R;kuh ज्ञानेश्वरीचा अंगिकार केला- संत ज्ञानेश्वरांच्या या धाडसी परिवर्तनामूळे नाथ संप्रदायातील शिवाशिव, विटाळ या कल्पना, दत्त संप्रदायातील शुध्दाअशुध्दता सनातन धर्मातील शुद्रातीशुद्रता इत्यादी कल्पना महानुभव जैन संप्रदायातील भेदाभेद हे सर्व नष्ट होऊन वारकरी संप्रदाय पुढे जोमाने सुरू झाला-

ज्ञानेश्वर रचित वारकरी संप्रदायातील लक्षणे हीच त्याचा प्रसार व प्रचाराची माध्यमे ठरली- ‘राम – कृष्ण – gjh* lkis ^uke* g e= fo|ki{kk lorke[kh ;Å ykxy- okjhldYiuk ykdlenk;kp lxBu ?kMoy ykxyh vkf.k foðy g vkjk/; nor lo /ke o.kkdfjrk eDr >ky- ;keGp bgijykdhp Kku lokdfjrk [ky करण्याचे श्रेय संत ज्ञानेश्वरांना दिले जाते- ;k lokpk ifj.kke okjdjh linak;kph ijijk FkV rdkjkek i;r ;Åu ikgkpyh-

३ ledkyhu jktdh; o lkekftd ifjfLFkrh %

lr ok³e; T;k dky[kMkr fuek.k >ky] R;k dky[kMkr dekyhph jktfd; vfLFkjrk vk<Gr- R;kdkGh आजच्या प्रमाणे लोकशाही किंवा राजकीय व्यवस्था अस्तित्वात नव्हती- jktk gk lkoHkke gkrk- jktkp ikyu dj.k g itrhy iR;d t.k vk| drO; ekur gkrk- jktkKk eku.k Eg.kt i.;vlu r ekM.k Eg.kt ikikpj.k ekMy tkr gkr- तसेच राजेही स्वतःला ईश्वराचे अवतार मानत असल्यामूळे लोककार्य ही ईश्वरसेवा ekuu /kedk; djr gkr- fdcguk /kedk;kyk ik/kkU; n.k] R;kuk i.;de okVr gkr-

संत वाङमयनिर्मितीचा महाराष्ट्रातील पहिला टप्पा हा इसवी सन 1187 ते 1350 मधील सातवहन ते यादवांP;k lgk jkt?kjk.;kpk ;rk- nf{k.krhy cgkeuh jkT;drk ifgyk ;knolekV fHkYye ¼1187½ Eg lj e/khy द्वारसमुद्र हळेबींड येथील होयसाळ यादव म्हणजेच महाराष्ट्रातील भिल्लम यादव हे सर्व एकवंशीय यादव होते- cgkeuh jkT;krhy lo jktkph dkjfdn gh okjlk gDdku >kyh gkrh- R;kP;k e/; vud ;/n] cM] [ku ?kMyy gkr- शिवाय अंतर्गत कलह सुरू होते- R;keG R;kp itdM ny{k gkr gkr- Mk- x- Hk- dV ;kuh अनुवादित केलेला, ‘बहामनी राज्याचा इतिहास’ या ग्रंथात ते म्हणतात सुलतान अल्लाउद्यीन हसनशहा गंगु cgkeuh ;ku nf{k.kr bLykekph LFkkiuk d:u dkQjkpk mPNn dyk- lyrkukP;k vkKiek.k fgnP;k eyi[kkr yVkyV dyh- t t erhitd vk<Gy R;kph dRry d:u fgn lektkyk lLdrhlg uLrukcr dj.;kp vkVkdkV i;Ru >ky- याच काळातील सुलतान हुमायुन, सुलतान महमुदशहा यांना itph dRry dj.;kr itktukP;k fL=;k o eyh iGou vk.k.;kr enedh okVr gkrh- ekxyh ijiju अनेक वर्षे महाराष्ट्रात उच्छेद मांडला होता-

या राजघराण्यातील सम्राट चोल, पांडय, कलिंग यांच्या वंशजांनी महाराष्ट्र, तेलंगणा, कर्नाटक येथे साम्राज्य pkyoy- ;kp ;kno dky[kMkr ofnd ijijyk i.kr% ikRlkgu feGky- अनेक मंदिरे, धर्मशाळा बांधल्या xY;k- शैव, शाक्त, वैष्णवांसह संप्रदाय व मुस्लिम, सूफी धर्मिय लोकांना सनातन धर्माची शिकवण दिली- शैव, वैष्णव, बौध्द, जैन या धर्मांचा त्या काळात मोठा प्रभाव असूनही त्यांच्या शाखा उपशाखांना महाराष्ट्रा मध्ये प्रसार सुरू असतांनाही यादवांनी शिव व विष्णू या हिंदू दैवतांची उपासना केली- R;keG vud or] mikluk] ikFkuk lektkr :tY;k- tu] ukFk] fyxk;r egkuHko iFk g cgtuki;r ikgkpy vly rjh fgn /kekpk iHkko ;knokP;k dkGkr ekB;k iek.kkr ok<yk-

संत काळात महाराष्ट्रात सातवाहन ते यादवां पर्यत सहा राजघराण्यांनी साम्राज्य चालविले- ;k dkGkr lekV सातकरणी राजाने दोन वेळा अश्वमेघ यज्ञ केला- प्रजारक्षणार्थ पौडरिक अन्वरंभणीय, दाशरात्र इत्यादी राजांनी lkGk ;K dy- lkrokgu r ;knव काळा पर्यत (इसवी सन 1250 ते 1350) हा बाराशे वर्षांचा कालखंड या dkGkr ofnd ijijyk i.kr% ikRlkgu feGky- pkyD; vgey ;ku ;kp dkGkr vud efnj] rGh] धर्मशाळा बांधल्या- शैव, शाक्त, वैष्णव सर्व संप्रदायातील लोकांना दानधर्म करून सनातन धर्माची पताका घê

Shikshan Sanshodhan : Journal of Arts, Humanities and Social Sciences ISSN: 2581-6241 Volume - 3, Issue - 2, Mar-Apr – 2020
Bi-Monthly, Peer-Reviewed, Refereed, Indexed Journal Impact Factor: 3.589
Received on : 05/04/2020 Accepted on : 19/04/2020 Publication Date: 30/04/2020

jko.;kpk i;Ru dyk- यादव घराण्याने महाराष्ट्रात सुमारे पाचशे वर्ष राज्य केले- ,d.kp R;k dky[kMkr महाराश्ट्रात अनेक धार्मिक, सामाजिक जीवनाला स्थिरता, सुबत्ता आली होती- i.k R;kp l[k tkLr dkG fVdyk ukgh-

सातवाहनानंतर महाराष्ट्रात वाकाटक घराणे आले- g ofnd ijijp vfHkekuh gkr- वाकाटक राजे हे शिव वैष्णव उपासक होते- त्यांच्या अनेक शिलालेखां मध्ये एकादशीच्या दिवशी दान, धर्म केल्याचे उल्लेख आढळतात- ;kuh ikjkf.kd /kekpk ijLdkj dyk- ;kP;k cjkcjhup pkyD; ?kjk.k l/nk /kedk;kr i< gkr- pkyD; राजे हे विष्णू उपासक होते- त्यांनी शिव मंदिरांचा जिर्णोध्दार करून अनेक नवीन विष्णू मंदिरे बांधली- gke] gou] ;kx ;ke/; R;kpk tkLr jl gkrk- pkyD;kP;k dkGkr ;keGp ofnd ijijk tiyh xyh- i< /kkfed ;K ;kxkp iek.k deh gkÅu tu] ck/n /kek iek.k fgnu /ke xFkkuk ekukp LFkku fnY;kp vk<Gr- R;keGk egkHkkjr] Hkkxor] ijk.k] Hkxonxhrk bR;knh ofnd xFkkuk ;k dkGkr eky ikIr >ky- dedkaM vkf.k mikluk fdok orodY;k i{kk /kexFk vkf.k R;kp okpu gpi< vkY;keGk ;k dkGkr uohu अद्वैत वेदांतनिष्ठ असणा—या कर्माला प्राधान्य देणारा भागवतधर्म उदयाला आला-

;kno jkt?kjk.;krhy ikpok fHkYye ;kpk ijkHko jktk tr;ikG ;ku dyk- ;kp dkGkr ejkBhrhy vk| कवी मुकुंदराज यांनी शके 1110 मध्ये 'विवेकसिंधू' हा ग्रंथ लिहिला- ;k dkGkr lLdr xFkkP;k iu: thoukpk dky[kM vkjHk >kyk gkrk- शंकराचार्य रामानुज यांनी संस्कृतचे अनेक ग्रंथ रूपांतरीत भाषांतरीत केलेले होते- ijr jktk tr;ikG gk tu vlY;keGk rk tu /kekP;k rRoKkukpk vH;kl d:u R;k /kerRokP;k vk/kkj vud jktkuk ijkHkr d:u tu/ke fLodkj.;kl ijkoRr djr gkrk- i< vudkuk cGtcjhu /kkdnk[kou] n0;ykHk nk[kou /kekrjgh ?kMoy- यादववंशीय राजाच्या आश्रयाने या पंथाचा शिरकाव महाराष्ट्रातील jkt?kjk.;kr >kyk- यादव वंशीय राजघराण्यातील अनेकांनी महानुभव पंथाची दिक्षा घेतली होती- i.k vl vlyk rjh jktnjckjh vl.kkjk gkiFk ykdkuk tkLr :pyk ukgh- lkekU; ykdkph er ;kcly fHkUu gkrh- अकराव्या शतकाच्या आरंभी नाथपंथातील मुकुंदराजांनी 'विवेकसिंधू' हा ग्रंथ प्राकृतमराठी भाषेत प्रथमच रचला- विवेकसिंधू या लोकभाषेतील ग्रंथाने मराठीतील पहिलाxFk Eg.kwu ukoykfdd feGoyk- ;kp vFkku nook.khP;k बंदिस्तपणातुन भारतीय तत्वज्ञान लोकभाषेत आणण्याचे मोलाचे कार्य मुकुंदराजांनी केल्याचे म्हटले जाते- R;kp gp dk;l mUkjkUkj lolkrkuh tkeku pkyoy-

;k dkGkr nofxjhP;k ;knokph jktlRrk l: >kY;keG त्यांनी मराठी भाषेला उत्तेजन दिले- ;krup ukFk संप्रदायातील मुकुंदराज, ज्ञानेश्वर, नामदेव, सावता माळी, विसोबा खेचर इत्यादी नाथपंथीय संत आणि त्यांचे ok³e; mn;kyk vky- rj tu/kekrhy egkuHko iFkh;kuh pd/kj Lokeh] ukxnokpkp] egnck] efgn 0;kl] केशko 0;kl bR;knh doh o R;kP;k ok³e;hu jpuk >kyY;k vk<Grkr-

ejkBhrhy lr ijijk ike[;ku ;knokP;k jktoVhr cgjyyh fnlr- ;k ;kno dky[kMkr ejkBhp x| i| Lo:i fofo/k jpukuh le/n >kyk gkr- ijr gk dkG tkLr fVdyk ukgh- dkj.k vYykmn|hu f[kythpk gLrd efLk काफुर याच्या स्वाऱ्यांनी देवगिरीच्या राजाचे साम्राज्य नष्ट केले होते- R;krp nf{k.kr cgkeuh lkekT;kph LFkkiuk >kyh gkrh- बहामनी सत्तेतील राजघराणी ही शंकरदेव, केशवदेव, भिमदेव, प्रतापदेव वगैरे gkr- मलिक काफुरने जेव्हा देवगिरी वर स्वारी केली तेव्हा शंकरदेव ;kp urRok[kkyh ejkB fudjkuk y<y- ijr v/;ki{kk tkLrlU; ej.k ikoY;kuh R;kuh ek?kkj ?krYh- ;kpk ifj.kke jktlRr oj >kyk- ;k urj सुमारे चारशतके महाराष्ट्रावर मुसलमानीसत्ता स्थिरावली होती- elyekuke/; n[kuh vkf.k vQkdh ¼vQkdh Eg.kt Hkkjrk ckgjhy) यांच्यातील संघर्ष सुरू झाला- fgnuh vkiyh ikjikfjd or] m|kiu] dBkj /kekpj.k] /kkfed ;K;kx ;kp vk;ktu dj.k egRokp ekuy- R;keGk lolkekU;kp thou g foLdGhr >ky- bloh सन 1312 नंतर सुमारे तीन दशके शाही मुसलमानीसत्ता महाराष्ट्र आणि कर्नाटक jkT;koj vlY;keGk सत्तासंघर्ष किंवा राजकीय कलहांना सामोरे जावे लागले- त्या म्हणजे, आदिलशाही (1489) – अहमदनगर, निजामशाही (1490) बरार राज्य, इमामशाही (1490) गोवळकोंडा आणि कुतुबशाही (1526) बिदर राज्य, बरीदशाही (1526) बिजापूर या पंचशाहींनी राज्य कारभkj dyk- ;krhy cgrd lyrkukph e|kIDrh] Hkkxyky lk] fiIkV /kekU/krk ij/kekph foVcuk dj.k ghp /;; o dj.kh fnlu ;r-

तेराव्या शतकापासून स्वाऱ्या करणाऱ्या मुसलमानांनी अनेक राज्ये, संस्थाने, मुलुख आपल्या अंमलात घेतले- R;kp ifj.kke nofxjhP;k tk/kokP;k xknhyk >kyk- R;kph jktlRrk mrjrh dGyk ykxyh- elyekuh

Received on : 05/04/2020 Accepted on : 19/04/2020 Publication Date: 30/04/2020

सत्ता, राज्य कारभार भरभराटीस लागल्यामूळे तत्कालीन महाराष्ट्रात यादवांची भाषा रितीरिवाज, धर्म इत्यादीचे ifjorlu gkÅ ykxys-

rRdkyhu jktdkj.k ;krhy okn fodkikyk xsys gksrs- jktdh; vfLFkjrk dyg ekty gksrs- ykdkaekf/; lHkehr voLFkk fuekZ.k >kyh gksrh- ekxykpk gk.kkj vR;kpkj] uSlfxZd lad V ;kuh xkatys yksyh lkekftd ifjfLFkrh gh ykdkauk e|] ekalkgkj dj.;kdfjrk iksoRr dfjr gksrh- त्राही – त्राही करणाऱ्या टोळयांनी शेतेओसाड iMr pkyyh gksrh- fL=;kP;k gk.ान्या विटंबना शिवाय रात्रीत होणारी कत्तल यामूळे अनेकजण भितीपोटी foghjhr mM;k ek:u ngR;kx djhr gksrs- अशा लोकांसमोर एकच पर्याच होता तो म्हणजे धर्मांतर- dkj.k परकियांशी लढण्यासाठी त्यांच्या जवळ शस्त्र व संगठन नव्हते- ;k lektkP;k ekufld ndcy voLFkse/;s lrkalekj ,dp i;kZ; gksrk ykdeukyk mHkk dj.k- Eg.kwu lrkuh ykdkP;k gkrkr irkdk nsÅu R;kpk vkReHkku tkxr dsys-

;k dkGkr efLye i{kk fgnw fL=;kuk c/kuk tkLr gksrh- अशा काळा मध्ये संत एकनाथांनी काशी मध्ये tkÅu ,dukFkh Hkkxor ;k xzFkkph jpuk dsyh- rj nklksiarkuh vkcktkxbZr jkgu xhrk.kZo] ink.kZo] iklkMh bR;knh xzFk jpys- या ग्रंथांमध्ये तत्कालीन फारसी शब्द आढळतात- या शिवाय कर्तव्य कठोरतेचे वर्णन dj.kkj fgnw /kekpk vkpkj fopkj lkx.kkj ujflg ljLorh ;kuh fyfgyys Jh xq:pfj= fdaok nkektk iar यांनी लिहिलेले ग्रंथ विशेष मानले गेले- ;krhy xq:pfj= gk xzFk lkekftd thoukpk okLro o.kZu dj.kkjk xzFk bloh lu 1538 e/;s fuekZ.k >kyk- ;k xzFkkr ukFk iaFkh;krhy ;ksxfor voLFkk Eg.kwu nRrkuk ^vo/kr* lacks/kys tkr gksrs- egkuHkko iaFkkrhy ipd'णांची उपासना म्हणून माहूरचे दत्त हे श्रीकृष्ण अवतार मानले xsys- त्यामूळे नाथ महानूभाव यांचा अंतर्भाव दत्त संप्रदायात झालेला आढळतो- ;keGs onkUr] iqjk.kUr] ijaijspk ykd ;kr vkys- या संप्रदायाची परंपरा महाराष्ट्र, कर्नाटक, आंध्र प्रदेश आणि तेलंगणा (संत ,dukFk ijaijsrhy शिष्य दासगोसावी) पर्यंत विखूरलेली आढळते- दत्त संप्रदायातील रंगनाथस्वामी, जनार्दन स्वामी, विष्णूदासनामा, xxk/kj Lokeh gs iaFk[k xzFkdkj gksr- मध्ययुगाच्या शेवटच्या पर्वात समर्थ संप्रदाय उदयाला आला- Kkuno] ukeno ijaijk i<s vk.k.kkjk Hkäh] dei, ज्ञान व रामोपासना करणारा हा संप्रदाय वारकरी संप्रदायाशी समांतर gksrk- समर्थांचे भ्रमण हे भारतभर असल्यामुळे महाराष्ट्रात प्रामूख्याने वारकरी संप्रदायाची परंपरा जोमाने वाढली-

थोडक्यात, सातवहन ते यादव कालखंडातील दिड हजार वर्षांच्या काळात आरंभीची वर्षे ही हिंnw jktkP;k ijkdzes vkf.k oHkokph ijaijk ti.kkjh gksrh- i.k i<s cgkeuh jkT;krhy vusd jktkph dkjfdnZ gh okjlk gDdkus fdaok lkekT;in ykHkysyh vlY;keqGs vR;kpkjke/;s ok< >kysyh fnlrs- शिवाय अंतर्गत कलह, ;q/n] cM vusdnk [kugh >kys vk<Grkr- शिवाय अखेjP;kdkGkr gs fodkikyk xY;keqGs iqtdM nysy{k होऊन इसवी सन 1490 मध्ये बहामनी सत्तेची पाचशकले होऊन या सत्तेचा कालखंड संपुष्टात आला- यातूनचपुढे महाराष्ट्रातील पाच शाहयांचा कालखंड सुरू झाला- या पाचशाहयां मध्ये मुस्लिम आक्रमणांनी मठ efnjkph yqVkyqV dsyh- gtkjks ;kxh] lU;klh ;kP;k gR;k dY;k- vusdkuh LFkykarj dsys- ifj.kkeh fgnw प्रजेची श्रध्दा कमी होऊन मुस्लिम एकेश्वरवादी धर्माकडे लोकांचा प्रभाव वाढू लागला- शिवाय त्याला राजाश्रय feGr vlY;keqGs vusdkuh eukfo:/n tkÅu LoPNsus fdaok cGtcjhus efLye/kez fLodkjyk gksrk- T;kuh मुस्लिम धर्म स्विकारला होता ते हिंदू परंपरा सांभाळू शकत नव्हते- परंतु पूर्ण मुस्लिम आचरणही करू शकत u0grs- कारण मुस्लिम धर्माचे मूळग्रंथ ज्या फारशी भाषेत होते ते वाचता येत नव्हते- fdaok efLye /kekps rhFkkLFkku vjcLrkukr vlY;keqGs rFks जाणेही शक्य नव्हते- मात्र फारसी मिश्रीत हिंदी अथवा मिश्र भाषा Eg.kwu mnZpk fLodkj dsyk vk<Grk- त्यामूळे या काळात उर्दू भाषिकांचा मोठासमाज तयार झालेला होता- ;kpk ifj.kke rRdkyhu ys[kdkoj >kysyk fnlrk- अनेक लेखकांनी फारसी मिश्रीत भाषा वापरलेली दिसते- R;kps vusd xzFkgh ;ke/;s vk<Grkr-

४ संत आणि अरिष्टे :

ejkBh ok³e;kpk dky[kaM gk ikjHk rs 1818 i;Zr vkgs- ;krhy ikjHk rs 1350 gk lar ok³e;kpk dky[kaM- 1350 rs 1818 e/;;qxhu dky[kaM Eg.kwu vkG[kyk tkrk- या कालखंडात संतांनी समाजाला धर्मशास्त्राचा vk/kkj nsÅu jktlRrsp lkj{k.k ulrkuk 0;Drhxf.kd gkrkr irkdk nsÅu mHk dsys- R;kP;k eukr lnHkkouk tkxr dsyh- त्यामूळे लोकांच्या मनात असा आशावाद fuekZ.k >kyk dh] lnHkkouk gh 0;Drhxr ulu lkekftd vkgs- धर्माची उन्नती किंवा अवनती ही समाजाच्या हातात असून समाज मन हे दहशतीतुन निर्माण

gksr ukgh- त्यासाठी अनुशासन उपयुक्त आहे- अनुशासन हे धर्मशास्त्रा अंतर्गत असल्यामूळे त्याचे प्रमाण ग्रंथ gs jkek;.k] egkHkkjr i|jk.k bR;knh vkgsr- Eg.kqup lrkauh lkekftd thou vkf.k le/n dj.;klkBh ;k धर्मग्रंथांवर भाष्य ग्रंथ किंवा गद्य पद्य रचना केली- याच अर्थाने संत हे तत्कालीन धर्मशास्त्रकार होते-

lektkph ?kMh clo.;klkBh lrkauh tjh /kekZph tkM ?kkryh vlyh rjh R;kuk T;k iek.kr lkeuk djkok ykxyk आकमणांना तोंड द्यावे लागले तसेच अस्मानी संकटांशीही प्रखर सामना करावा लागला- ;k dkGkr Hkkjrkr अनेक वेळा मोठे दुष्काळ पडले- त्यामध्ये इसवी सन 941, 1022, 1033 च्या दुष्काळात अनेक लोक मृत्युमुखी iMys-

lar okM~e; fufeZrhP;k dky[kaMkrhy ifgY;k VII;kr bloh सन 1148 ते 1159 या अकरा वर्षात सर्वात मोठा दुष्काळ पडला होता- ;kr yk[kks yksd ej.k ikoys- jktjktokM;kauh fodr vUu feGr u0grs- ;k दुष्काळाचा उल्लेख गोविंदप्रभू चरित्रात असा आहे, 'एकी वरीखी पाऊस गेला : थोर अवरीखणे पडिले'-

jkenojko ;knokP;k dkGkr Kानेश्वरीची रचना झाली- fgan/kekZph ijijk ;kpdkGkr i|<s ;sr gksrh- कर्नाटकातील हरिहर आणि बुक्का यांनी 1344 मध्ये विजयनगर राज्याची राजधानी घोषित केली- 1356 e/;s rs jktxknh oj clys- ज्ञानेश्वर आणि समकालीन संतांच्या काळात महाराष्ट्रातील सर्वात मोठा दुष्काळ पडला- हा दुष्काळ इसवी सन 1396 ते 1407 इतक्या बारा वर्षाचा असल्यामूळे याला दुर्गादेवीचा दुष्काळ म्हणून संबोधले tkrs- या दुष्काळाची तिव्रता इतकी मोठी होती की महाराष्ट्रातील गोदावरी, कृष्णा खोरी उजाड पडली- iSB.k] पुणतांबे आदी विद्यापीठे बंदपडून अनेक शास्त्री पंडित काशीyk LFkykarjhr >kys- याची ऐतिहासिक नोंद अशी vkgs]

'बेदरी पातशाही मुलखात शके 1318 वरूषेधात नाम संवछरे सन 806 ते वख्ती दुर्गादेवीचा दुष्काळ पडिला- बारा वर्षे अवर्षण पाऊस नाही- ;kdfjrk eqyq[k [kjkc gksÅu etjk ifMys- eqydh oLrh ukgh- ;sls tkgys- eqyq[k oSjk.k-*

या दुष्काळात आकाशाने पाऊस पाडण्याचे बंद केले- tfeuhus fid Vkdyh- नांदती शहरे उजाड पडली व ikrP;k ikr vkslkM >kys- gtkjks ykdkP;k gkrkik;kuk lit ;sÅu véku d:u ykd eys- वस्ती नाहींशी >kyh- महाराष्ट्राचे महारण्य झाले- FkkM Qkj jkfgys rs ikr lkMu fu?kku xsys- ;koj mik; ;ktuk Eg.ku बहामनी शासनाने माळवा व गुजरात येथून धान्याची ने आण करणेसाठी दहा हजार बैल कामी लावले- ikjD;k मुलांसाठी चेउल, दाभोळ या शहरात धान्य उपलब्ध करून दिले व निवासाची सोय करून दिली- ;k महादुष्काळातून महाराष्ट्राला सावरायला सुमारे तीस ते पस्तीस वर्षे गेली-

त्या नंतर स्थिरस्थावर होत असतांनाच पुन्हा 1460 मध्ये दुष्काळ पडला- हा दुष्काळ दामाजी पंतांचा दुष्काळ Eg.kqu vkG[kyk tkrks- ;k dkGkr fotkiqjP;k lqyrkukP;k njckjkr nkekth iar gs eglqy vf/kdkjh gksrs- R;kuh ljdkjh xkankekrhy /kkU; okVi dsys- lqyrkukus R;kP;koj Hkzjikpkjkpk Qekbu dk<ys vkf.k R;k oGh भगवंताने त्यांना मदत केली अशी आख्यायिका आहे- संत साहित्याने दामाजी पंतांना दिलेली शिकवण या dkGkr mi;qDr Bjyh vls Eg.krk ;sbZy- R;keGs iUgk ,dnk foëy Hkäh ykskprU; vkys- ;ाच शिकवणीतून संत एकनाथ (1545 ते 1599), दासोपंत (1551 ते 1615) यांनी सरकार दरबारी फारशी व लोकभाषा यातुन भारूडे गवळणी रचून मराठी भाषा समृध्द केली- भाषेचे मूळस्वरूप बदलून पारसी आणि उर्दू भाषेंचा प्रभाव सर्व ykdkr fnlu ;sÅ ykxyk- mnkgj.kkFkZ lonरी (शिपाई), दांडिवसे (भोईर), देवहास (पूजारी), बारी, हडपी, भांडारी, दिवटे, बडवे यांची पदे हुद्दे बदलून जमादार, हवालदार, शिलेदार, सरदार इत्यादी नावे दाखल झाली-

दामाजी पंतांचा दुष्काळ ओसरल्या नंतर महाराष्ट्रातील पाच शाहयांची राजवट सुरू होती- त्यांना शहदे.;kps dke ikrqxhtkuh dsys- R;kuh 0;kikjkP;k fufeRrkus 1498 e/;s Hkkjrkr fduk&;k oj Bk.k eksMys- i|< 1508 e/;s fn0;kP;k y<kbZr R;kpk fot; >kyk vkf.k R;kuh xkok ¼1510½] olbZ ¼1534½ dkchr dsY;k] नंतर आदिलशहाने साष्टी, बारदेश (1543) पोर्तुगीजांना बgky dsys- येथून महाराष्ट्रात ख्रिस्त धर्माचा प्रसार व ikpkjkpk vkjaHk >kyk- ;k dkGkr R;kuh fgannP;k dRryh ?kMfo.k] R;kuk tcjnLrhus xkeks l [kk.;kdfjrk lDrh dj.k] cfnokukps NG dj.ks l|: dsys- शिवाय धर्मप्रचारार्थ फादर स्टिफन (1549) याने ख्रिस्त पुराण rj फादर कुवा (1579) यांनी सेंट पिटरचे पुराण व सेंट ॲथनी चे पुराण मराठी भाषेतून लिहिले-

Shikshan Sanshodhan : Journal of Arts, Humanities and Social Sciences ISSN: 2581-6241 Volume - 3, Issue - 2, Mar-Apr – 2020
Bi-Monthly, Peer-Reviewed, Refereed, Indexed Journal Impact Factor: 3.589
Received on : 05/04/2020 Accepted on : 19/04/2020 Publication Date: 30/04/2020

;kp dkGkr lar ukeno] lar rqdkjke vkf.k leFkZ jkenkl ;kuh ok³e; y{kku dsys vk<Grs- leFkZ रामदासांच्या लेखनामध्ये दुष्काळाचे वर्णन आढळते ते असे-

inkFkZ ek= frrqका गेला । नुसता देशचि उरला ।
;s.kk dfjrk cgqrkyk A ladV tkys A
लोके स्थानभ्रष्ट जाली । fdrsd rFkkfp eyh A
mjyh rs ejk;k vkyh A xkokojh A
ek.kls [kko;k /kkUa; ukgh A vkFk:.k ik?k:.k rsfg ukgh A
याच काळातील दृष्काळाचे वर्णन अनेक इतिहासकारांनी केलेले आहे- fe>kZ vkfeu ;kuh [kkyhy iqek.ks o.kZu dsys vkgs-

^lqi.kZ [kMhP;k [kMh cfpjk[k >kyh] jLrksjLrh ek.klkP;k irrkps [kp iMys vkf.k egkekxkZ brD;k Hk;adj घाणींनी भरून गेले होते की त्यावरून चालणेही मुश्किल झाले- ;kp ifjfLFkrhps o.kZu lar rqdkjke egkjkt ¼1608 rs 1651½ vls djrkr dh] ^^u n[koos MksGk ,sls gk vdkZr] ijjhMs fpÙk nq%[kh gksr AA**- rlsp] “दुष्काळे आटिले द्रव्य, नेला मान । स्त्री एकी अन्न अन्न करिता मेली ।।” असे दुष्काळाचे सत्र सूरूच होते- याही पुढे 1629 – 1631 मध्ये पुन्हा महादुष्काळ पडला-

महाराष्ट्रा मध्ये मोगल सत्ता असतांना ज्या प्रमाणे मुस्लिम धर्म प्रसार होत होता- R;kp iqek.ks ikrrxhT dkGkr f[kLrh /kekZpk iplkj lq: >kyk- सन 1595 ते 1598 तसेच सन 1629 ते 1631 या काळात पुन्हा दुष्काळ iMyk- शिवछत्रपती महाराजांच्या जन्मा अगोदरची तीन वर्षे तीव्र दृष्dkGkph Eg.kqu vkG[kyh tkrkr- ;k दुष्काळात गोदातीरी अवर्षण आले- या अवर्षणामूळे करवसुली शक्यनसल्यामूळे मुर्तीजा बादशहाची तिजोरी रिक्त >kyh- Qkjtk fu?kqu xsY;k- xkeh.k thou m/oLr >kys- या काळात अस्मानी सुलतानी संकटांतून शिवाजी egkjkt ;kuh o;kP;k i/kjko;। / अठराव्या वर्षी हिंदवी स्वराज्याची मूहूर्तमेढ रचली-

महाराष्ट्रात 1661, 1769, 1783, 1790 ते 1792 या वर्षातही दुष्काळाची नोंद आढळते- ;k loZ dkGkr N=irh हे एकमेव तारणहार होते, कारण मुस्लिम आकमणे, पोर्तुगीजांचे अत्याचार, नैसर्गिक अरिष्टये आणि राजकिय vfLFkjrk- R;keqGs turk gjk.k >kyh gksrh- ;kru ,dp i;kZ; mjyk gksrk] rks Eg.kts vkiyk Lor%pk vlk jktk gok gksrk- j;rsph gh rGeG tk.kqu ;k ifjfLFkrhrqu ckgsj iM.;klkBh j;rsP;k j{k.kkFkZ R;kuh राज्याभिषेक केला- याचे महत्व अधोरेखित करतांना कृष्णाजी अनंत सभासद vkiY;k c[kjhr Eg.krkr]

“पुढे वेदमूर्ति राजश्री गागाभट्ट म्हणून वाराणसीहून राजियाची कीर्ति ऐकून दर्शनास आले- HkV xkslkoh Fkksj पंडित, चार वेद, सहा शास्त्रे, योगाभ्यास संपन्न, ज्योतिषी, मांत्रिक, सर्व विद्येत निपुण, कलियुगींचा ब्रह्मदेव असे ifMr R;kl jkts o lj dkjdqu lkekjs tkÅu HkV ?kmu lUekukus vkf.kys- R;kph iwtk ukuk idkjs jRu[kfpr vyadkj] iky[kh ?kkMs] gUkh nsÅu nO;gh mnaM nsÅu ifjtys --- HkV xkslkoh ;kps er esa lyeku बादशहा तक्ती बसून छत्र धरून बादशाही करितात आणि शिवाजी राजे यांनीही चार बादशहा दबाविले;k vkf.k पाऊण लाख घोडा, लष्कर, गडकोट असे मेळविले असतांना त्यास तक्त नाहीं- ;k dfjrk eUgkV jktk N=ifr Ogkok vls fpÙkkr vkf.kys vkf.k rs jkft ;klfg ekfuys-**

या राजकीय स्थापनेला खुद्द शहाजी राजांनी विजापूरच्या दरबारातून बंगळूर मधून कान्होजी जेधें सार[;k लढवय्या, पंतप्रधान साम्राज निळकंठ, हणमंते घराण्यातील शूर वीर, अनेक धाडसी लढवय्ये, मुरलेले मुत्सद्दी gsrs iqoZd egkjktkal dMs ikBoys gksrs- त्यामुळे राज्याभिषेकानंतर महाराष्ट्रात स्थिर स्थैर्य लाभल्यामुळे धर्मसत्ता o jktlÙkk lekarj i.ks ok<hl ykxY;k- i<s okeu ifMr ¼1636 rs 1695½ j?kqukFk ifMr doh foðy vkf.k त्या नंतर शाहिरी परंपरा उदयास आली-

v'kk विषण्ण परिस्थितीत ज्ञानेश्वरांनी आत्मानुभवाची निर्मिती करून भगवद्गीते वरील भाष्य मराठी भाषेत vk.kqu ykdkpk vkReHkko tkxk dsyk- लोकात नैतिकतेचा आदर्श निर्माण करणेचा प्रयत्न केला- ikdfrd o वांशिक भिन्नतेमध्ये केवळ सात्विक गुणच टिकू शकतात याची लोकांना tk.kho d:u fnyh- vkReKkukps o vkRelk{kkRdkjkps foopu dsys- कारण त्यांना माहित होते की, मनुष्याची धडपड ही केवळ सुखासाठी सुरू vkgs- परंतु माणूस हे जाणत नाही की, पूर्ण सुख हे विषय, वित्त आणि लौकिक यामध्ये नसून शारिरीक,

Shikshan Sanshodhan : Journal of Arts, Humanities and Social Sciences ISSN: 2581-6241 Volume - 3, Issue - 2, Mar-Apr – 2020
Bi-Monthly, Peer-Reviewed, Refereed, Indexed Journal Impact Factor: 3.589
Received on : 05/04/2020 Accepted on : 19/04/2020 Publication Date: 30/04/2020

ekufld] ckf/nd fodklkykgh frrdsp egRo vkgs- शिवाय देव, ऋषी, पितरांचे ऋणातुन मानव मूक्त झाल्याशिवाय त्याला खरे 'मी' चे सुख लाभणार नाही- ते लाभण्यासाठी ईश्वरी परंपरा सांभाळणे गरजेचे आहे- ;klkBh /kkfeZd lxBu lar ijaijsus ?kMoys- okjh gs rhpk ejrLo:i vlqu R;kps lekt ,dp /keZ gkrk rks Eg.kts ekuorko /keZ gks;- gk lkHkkG.;klkBh lar lkfgR;kus lekteu fLFkj dj.kkjs okMe; fuekZ.k dsys- ykdkaps vkpkj fopkj HkDde dsys o lekteu n`[k vkf.k gkykrhu eqä dsys-

५ निष्कर्ष %

- egkuqHkkoh; larks iklqu lar rqdkjke i;Zarp;k lrekjs iR;sd lar dky[kMkr deh vf/kd iek.kkr दुष्काळ पडलेला पहायला मिळतो-
- ज्या काळात लोकांना स्वत्वाचे अस्तित्व कसे टिकेल असा प्रश्न भेडसावत होता त्या काळी संतांनी त्यांचे मनोबल वाढविणारी भक्तीची बिजे मना मध्ये रोवली आणि त्याचे फलित आठशे वर्षा नंतरही आज igk;yk feGrs-
- संतांची शिकवण ही सर्व धर्म, पंथातील व्यक्तींना खुली झाल्यामूळे समाज निष्ठा वाढून लोकसंघटन vkikvki ?kMys- gs lokZr ekBs dk;Z larkuh dsys-
- ;kpkp vFkZ] lar lkfgR;kus dsoG rRdkyhu ifjfLFkrhojp ekr dsyh ukgh rj lektkyk /keZj{k.kkFkZ lTt dsys- R;k dkGkr ykd vktP;k brdk lk{kj uLrkuk Jo.k o ikBkrj dj.;kdfjrk lkI;k अशा, गद्य, पद्य रचना केल्या- R;kesG foðy gs nsor lekt eukr [kksyoj :tys- ;kph lq:okr ^deZ इशु भजावा', या ज्ञानेश्वरांनी वारकरी संप्रदायाची पाया भरणीद्वारे केली- R;kesG ukensokP;k ^vkEgk सापडले वर्म, करू भागवत धर्म' ओवीतुन लोकांना जीवनाचे सूत्र लाभल्यामूळे महाराष्ट्रातील अंधारयात्रा नष्ट झाली-
- lar lkfgR;kph QyJqrh gh dsoG fnl.;kiqrhZ u jkgkrk lekt eukr] ykdlequk;kr dkylkis{krsu भक्तीरस, शांतरस याची गोडी अनुभवताना आढळते- Eg.kwup gs lkfgR; dkykrhr Bjys vkgs-

lanHkZ %

(1) संत साहित्य : अभ्यासाच्या काही दिशा, संपादक डॉ- Jh dY;k.k dkGs o Jh jk- शं- नगरकर, स्नेहवर्धन प्रकाशन, पुणे
(2) महाराष्ट्राची सत्त्वधारा, दास्ताने रामचंद्र आणि कंपनी, पुणे
(3) गुलशने इब्राहीमी (खंड iokZDr½ dqVs Hk- x- ¼vuqoknhr½
(4) दूष्काळ लोकवैज्ञानिक नियोजनाचा, डॉ- cãs lqyHkk
(5) मध्य यूगीन मराठी साहित्य एक पूर्नविचार, श्रीधर रंगनाथ कुलकर्णी, राजहंस प्रकाशन, पुणे
(6) मध्ययूगीन कालखंड (राजकिय व सामाजिक इतिहास), महाराष्ट्र शासन प्रकाशन (गॅझेV½
¼ 7 ½ ejkBh lkjLor] fo- y- Hkkos
(8) हिंदु संस्कृती प्रदिप, पंडीत महादेवशास्त्री दिवेकर-
¼ 9 ½ =sekfld & vuqca/k ¼vad 127] 2012½] ejkBh lkfgR; eaMG] xqycxkZ
(10) मराठी कादंबरीतील दूष्काळाचे चित्रण : एक अभ्यास, श्री राजेंद्र रामकृष्ण सांगळे (अप्रकाशित प्रबंधk½